

STOCKHOLMS UNIVERSITET
HISTORISKA INSTITUTIONEN

FOGDEN OCH HANS MÄN

Fogdar, skrivare och fogdetjänare i lokalsamhället under 1500-talet

C-kurs i historia 60 poäng

Moment 2 Uppsats

Vt 2004

Pehr Hedenqvist

Handledare: Mats Hallenberg

Seminarieledare: Karl Molin

INNEHÅLL

1. INLEDNING	3
1.1 Bakgrund	3
1. 2 Syfte och frågeställning	3
1.3 Källmaterial och källkritik	4
1.4 Definitioner	5
1. 5 Metod	8
1.6 Tidigare forskning	9
2. UNDERSÖKNING	11
2.1 Karriär och geografisk rörlighet	11
2.1.1 Förändringar mellan 1552 och 1553 i Strängnäs och Västerås stift	15
2.1.2 Sammanfattande diskussion rörande karriär och geografisk rörlighet	16
2.2 Tjänstgöringstid	17
2.2.1 Sammanfattande diskussion rörande tjänstgöringstid	20
2.3 Inkomster	20
2.3.1 Sammanfattande diskussion rörande inkomster	30
2.4 Storlek på distrikt	31
2.4.1 Sammanfattande diskussion rörande storlek på distrikt	32
3. SAMMANFATTNING OCH AVSLUTANDE DISKUSSION	33
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	36
Bilaga 1	38

1. INLEDNING

1.1 Bakgrund

Under 1500-talet försökte samtliga europeiska furstar bygga upp en effektiv skatteförvaltning. Oftast fick furstarna nöja sig med att liera sig med olika lokala eliter som fick representera staten på den lägsta nivån. En lång tjänstgöringstid för fogdar och skrivare brukar ses som tecken på att kungens inflytande var litet, en stor rotation tyder däremot på att centralmaktens inflytande var stort. I Sverige under vasatiden var fogdarna regenternas förlängda arm ute i landet. De var stommen i den statliga maktapparaten. Fogdarnas tjänstgöringstid var kort och de hann därför inte utveckla några starkare band till lokalsamhället där de verkade. De var också rekryterade från avlägsna platser för att de inte skulle ha någon anknytning till tjänstgöringsstället, men hur var det med deras medarbetare? Tidigare forskning har fokuserat på fogdarna, men min avsikt är att försöka ge en heltäckande bild av personalen i fögderierna, vilket inte gjorts tidigare. Fogdarnas och deras närmaste medarbetares, skrivarnas och fogdetjänarnas, tjänstgöringstid kommer att undersökas dels för att bekräfta eller komplettera tidigare forskning och dels för att få fram nya uppgifter om medarbetarna? Deras karriärers utseende kommer att jämföras och deras bakgrund utredas. Vidare kommer löner och ersättningar studeras.

1.2 Syfte och frågeställning

Syftet med denna uppsats är att göra en kvantitativ undersökning med hjälp av bevarade löneregister och försöka kartlägga gruppen fogdar, skrivare och fogdekarlar och deras tjänstgöring i tid och rum. Jag kommer att arbeta med följande frågeställningar:

- 1) Hur såg fogdarnas, skrivarnas och fogdetjänarnas karriärer ut, blev fogdetjänarna skrivare och fogdar och blev skrivarna fogdar, och hur var det med den geografiska rörligheten, följde skrivare eller fogdetjänare med när en fogde flyttade?
- 2) Hur länge stannade de på sina poster, d v s hur lång var deras tjänstgöringstid?
- 3) Hur mycket tjänade fogdar, skrivare och fogdetjänare och hur fick de betalt? Varierade lönen efter distriktens storlek? Vilka distrikt gav bäst betalt? Steg lönen efter en längre tjänstgöringstid?

Om möjligt kommer jag också att undersöka om tjänstemännen hade någon lokal förankring från början, men mycket tyder på att detta är svårt eller omöjligt att genomföra men om jag finner enstaka uppgifter kommer dessa att tas med som komplement till analysen.

1.3 Källmaterial och källkritik

Källmaterialet består av kammarens löneregister som finns i Kammararkivet¹ på Riksarkivet. Dessa är bevarade för spridda år och uppdelade efter stift eller landskap. Jag har valt att koncentrera mig på Uppsala stift (Uppland) delvis för att det var det största området, sett till antalet fögderier², i det egentliga Sverige. Andra skäl är att området ligger centralt i landet och var viktigt för kronan. Ett annat mer praktiskt skäl är att det är lättare att följa fogdarna inom ett stort område, där deras karriärmöjligheter var större, än i ett litet område. Från nämnda område finns bevarade löneregister för perioden 1549-1590. Register från åren 1550-1565 (med luckor för åren 1551-53, 1558 och 1564) är kompletta, det vill säga innehåller de flesta av fögderierna i Uppland (se bilaga 1). Löneregister från Västerås och Strängnäs stift för tiden jullön 1549-1569 (med luckor för jullön 1550, hela åren 1558-1559, 1564 och 1567) kommer att användas som lönejämförelse och för att följa fogdarnas och deras medarbetares karriärer. Vidare kommer löneregister för Småland åren 1552-1573 (med luckor för åren 1555-56, 1558 och 1564) att användas vid efterforskning av karriärer.

Löneregistren består för det mesta av uppräknings av fögderiernas namn (i regel namnet på ett härad eller flera, eller ett gårdsnamn) personnamn, tjänstetitel och inkomst. Den kontanta ersättningen är under den aktuella tidsperioden uttryckt i mark penningar. Även klädesersättning förekommer och är uttryckt i aln. I vissa fall saknas namn i löneregistren, dessa tas inte med i undersökningen. För vissa år förekommer dubbla löneregister men namn och ersättningar är för det mesta identiska och i de fall avvikelser förekommer har jag noterat dessa. Löneregistren är ganska noggrant och prydligt förda och för det mesta lättlästa. Det förekommer att tidens tand har gått hårt fram emot ett register och bara fragment kvarstår (som t ex Strängnäs och Västerås stift år 1560 och volym 7:11)³, då har jag jämfört kringliggande år för att i möjligaste mån rekonstruera registret.

Ett problem med materialet är att fogdarna, skrivarna och fogdetjänarna inte hade särskiljande namn. Bruket av patronymikon (fadersnamn) är mycket vanligt, det förekom t ex mängder av Henrik Tomasson och Tomas Henriksson. Även binamn är vanliga, varje år förekom personer

¹ Kammararkivet är en del av Kammarkollegiets äldre arkiv och innehåller bl a fogde- och länsräkenskaper från 1500- och 1600-talen enligt *Nationalencyklopedin Multimedia 2000* CD-ROM (Malmö 2000), sökord Kammararkivet.

² Almquist, Johan Axel *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630* (Stockholm 1917-23), band 4, sid 480-487.

³ *Strödda räkenskaper tom 1630, Kammarens löneregister Strängnäs och Västerås stift 1555-60, volym 7, bunt 11* (1560), Kammararkivet, Riksarkivet.

som kallades Per Hälsing, Anders Smålänning eller Per Skrivare. Det är inget större problem att bedöma deras tjänstgöringstid eller om de följde med sin fogde vid en flytt, då det är stor sannolikhet att det var samme Per Skrivare som verkade i ett härad under en sammanhängande period och att om fogden flyttade och det samtidigt dök upp en Per Skrivare på hans nya tjänstgöringsställe så var det troligen samma person. Mats Hallenberg skriver i sin avhandling *Kungen, fogdarna och riket* att han använder kriteriet närhet i både tid och rum för att fastslå om två individer med samma namn är en person. Om ett namn återfinns flera gånger inom samma geografiska område och under samma tidsperiod och i liknande sammanhang och det inte finns bevis för två olika personer med samma namn, är det sannolikt samma person.⁴ Jag arbetar efter samma kriterium. Ett svårare problem är att det saknas löneregister för vissa år och dessa luckor försvårar arbetet med att följa enskilda personer.

Lönerna för de olika fögderierna återfinns i stort sett där de förväntas vara, men Södertörn (Svartlösa och Sotholms härad, fögderi nummer 38 (F38)) som enligt Almquists fögderiindelning tillhör Uppland, finns i Strängnäs och Västerås stifts löneregister. Medelpad och Ångermanland, som inte tillhör några av de undersökta områdena förekommer också i de nämnda stiftens löneregister. Det gör även Gästrikland som dessutom förekommer i Uppsala stifts löneregister. Uppgifter från de tre sistnämnda områdena som tillhör Norrland har uteslutits från undersökningen. Södermanlands län ingår också i Västerås stift.

Johan Axel Almquists bok *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630* som innehåller uppgifter om alla fögderier och alla fogdar kommer att användas som källa när det gäller att studera fogdarnas karriärer.

1.4 Definitioner

För att undvika missförstånd och öka förståelsen av uppgifterna i uppsatsen följer här några definitioner av centrala begrepp.

⁴ Hallenberg, Mats, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid* (Stockholm/Stehag 2001), sidan 276.

Fogdar

Fogden var en lokal befallningsman direkt ansvarig inför kungen. Fogdens uppgift var att ansvara för uppbörd och redovisning av skatter, sköta administrativt arbete och vara kungens representant ute i landet. Han skulle även öva tillsyn över ordningen och tillse att överhetens bud och befallningar åttlyddes. Hans organisation skulle fungera som polismyndighet och hålla uppsikt över alla resande (passvisering). Han var dessutom ansvarig för vägars och broars skötsel, gästgiverier och postväsende och skulle fungera som allmän åklagare.⁵

I löneregistren förekommer olika benämningar på fogdarna, som t ex landbo-⁶, slotts-, rid-⁷, härads-, bergs-, gårds-, gruv-, hytte- och ladugårdsfogdar. De fogdar som ingår i denna uppsats är de som var ansvariga för ett eget fögderi oberoende av vad de kallas. Underfogdar till sådana fogdar ingår också och de redovisas separat.

Skrivare

I likhet med fogdarna så förekommer samma prefix till skrivar- som till fogdetiteln. De skrivare som finns med i denna uppsats är de som var direkt underställda den ansvarige fogden för fögderiet. Det förekommer också ett flertal personer med tillnamnet ”Skrivare” och dessa kunde vara fogdetjänare, skrivare eller till och med fogdar. Dessa redovisas naturligtvis i enlighet med den tjänst de innehade. På slotten fanns en uppsjö av olika skrivare, t ex tull-, varu-, köks-, klädes-, fetalie⁸- och kornskrivare, men då dessa enbart används som jämförelse kommer de inte att behandlas närmare. Underskrivare redovisas separat.

Fogdetjänare

Fogdetjänaren skulle biträda fogden i hans arbete.⁹ Fogdens karlar förekom under flera olika beteckningar. Ibland kallades de just ”fogdens karlar” eller fogdekarlar, en annan gång kallades de fogdetjänare eller fogdesvenner. Hovmän var en annan vanligt förekommande benämning, likaså gårdens karlar eller gårdskarlar. Övriga tjänare, t ex redsvenner¹⁰ som

⁵ Almquist, *Den civila lokalförvaltningen*, band I, sidan 117.

⁶ <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2004-04-22, kl 13.41, sökord landbofogde = fogde som på godsägarens vägnar hade uppsikt över denne underlydande gårdar (inom ett visst område). I detta fall var godsägaren kungen.

⁷ <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2004-04-24, kl 13.13, sökord ridfogde = tjänsteman hos kronan med uppgift att förestå förvaltning och uppbörd samt övervaka skötsel av jorlegendomar inom ett visst område.

⁸ <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2004-04-21, kl 11.10, sökord fetalie = livsmedel (ur djurriket) eller proviant.

⁹ <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2004-04-17, kl 13.14, sökord fogdetjänare = biträde åt fogden.

¹⁰ Andersson, Kent & Anderö, Henrik, *Ordbok för släktforskare* (Västerås 1997), sökord redsven = förestår matförrådet, dukar, bär in mat; skaffare.

ansvarade för skaffning och beredning av livsmedel, kommer inte att redovisas då de inte hade något offentligt uppdrag.

Undersökningsområden

Uppland (jämte Södertörn)¹¹

Med Uppland avses ungefär de nuvarande Uppsala och Stockholms län. Kameralt räknades under perioden större delen av Fjärdhundra till Västmanland, även om motsvarande område ännu administrativt tillhör Västerås län. Större delen av Södertörn (Svartlösa och Sotholms härad) sammanfördes då som nu med Roslagen. Ölmebo härad räknades däremot till Södermanland. Benämningen Uppland, som kan förefalla missvisande, användes emellertid under den tid som uppsatsen omfattar, och har sedan dess behållits i namnet Upplands handlingar, som omfattar räkenskaper från det sålunda avgränsade området. Området kallas också parallellt för Uppsala stift.

Strängnäs och Västerås stift

Löneregisterna för 1550-1560 i volymerna 6 och 7 innehåller löner för båda stift.

Volymerna 8-11 för 1553-1590 innehåller enbart löner för Västerås stift.

Strängnäs stift omfattar Södermanland, Närke utom Nysund samt delar av Västmanland. Stiftsstad är Strängnäs. Stiftet bildades ca 1100 och omfattade ursprungligen huvuddelen av Södermanland, senare på 1100-talet tillkom Närke.¹²

Västerås stift bildades i början av 1100-talet och omfattar Västmanland och Dalarna utom Hamra församling och dessutom några församlingar i Uppland.¹³ Ekholmens gård, Ekolsunds gård och Svartsjö som ligger i Uppsala stift ingår vissa år i Västerås stifts löneregister. Lönerna för Södertörn som också ingår i dessa löneregister tillhör enligt Almquists fögderiindelning Uppland (jfr ovan Uppland).

Småland

Småland gränsar i norr till Östergötland, i söder till Skåne och Blekinge, i väster till Halland och Västergötland. I landskapet ingår hela Jönköpings och Kronobergs län samt

¹¹ Almquist, *Den civila lokalförvaltningen*, band I, sidan 153.

¹² *Nationalencyklopedin*, sökord Strängnäs stift.

¹³ *Nationalencyklopedin*, sökord Västerås stift.

fastlandsdelen av Kalmar län. Dessutom ingår delar av Östergötlands län (Tryserums, Östra Eds, Gårdserums och Hannäs församlingar) och delar av Hallands län.¹⁴ Ur fögderihänseende ingick också Öland i Småland.

1. 5 Metod

Jag kommer att använda mig av en kvantitativ metod för att besvara frågorna jag ställt. Knut Kjeldstadli skriver i sin bok *Det förflutna är inte vad det en gång var* att kvantifiering är ett sätt att sammanfatta data på. Historiker kvantifierar ofta och det ger underlag för att använda begrepp som ”de flesta” och ”vanligen” i framställningen. Kvantitativa data kan också uppfattas mer precist och räknas samt bearbetas matematisktstatistiskt och databehandlas. Genom att räkna kan stora mängder data ordnas i enklare uttryck. Utan kvantifiering och en sammanfattning är det svårt att förstå stora datamängder. Det är också viktigt för historiker att jämföra olika data vid olika tidsperioder och då fungerar kvantifiering som ett utomordentligt hjälpmedel. Kvantifiering är också ett sätt att mer exakt fastställa utbredningen eller omfånget av fenomen. Genom att vara precis kan forskaren avliva myter och det är även möjligt att jämföra fenomen.¹⁵

Löneregistren skrivs av för tre olika områden och tjänsteställena (fögderierna) kodas. Uppgifter från de olika åren förs sedan samman under respektive fögderi för att få en överblick över all personal som verkat inom ett fögderi och för att kunna följa deras karriärer. Fogdarna och fögderierna kontrolleras sedan mot Johan Axel Almquists bok *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630*, som innehåller alla fogdar och fögderier. Jag avser sedan att följa utvalda personers karriärer. Lättast att följa är fogdarna som finns omnämnda i den ovan omtalade boken, övriga medarbetare kan bara följas inom fögderiet eller tillsammans med fogden. Tjänstgöringstiden kommer att kopplas till frågan om lokal anknytningen, blev de en del av lokalsamhället?

För att underlätta läsningen har samtliga ortnamn och personnamn i uppsatsen har fått en normaliserad och modern stavning, med hjälp av hjälpmedel som *Svenska ortnamn 1999*¹⁶ och ”Så stavar du namnen. Släktforskarnas namnlista”¹⁷.

¹⁴ *Nationalencyklopedin*, sökord Småland.

¹⁵ Kjeldstadli, Knut, *Det förflutna är inte vad det en gång var* (Lund 1998), sidan 218.

¹⁶ *Svenska ortnamn 1999* CD-ROM (Stockholm 1999).

¹⁷ Skogsjö, Håkan, ”Så stavar du namnen. Släktforskarnas namnlista”, sid 225-252 i Skogsjö, Håkan (red), *Släktforskarnas årsbok 1995* (Stockholm 1995).

1.6 Tidigare forskning

Det finns flera avhandlingar om fogdar och statstjänstemän, men de flesta behandlar senare tidsepoker, då byråkratin var mer välutvecklad, eller andra geografiska områden än de jag tänker studera.¹⁸ Tidigare forskning kommer att användas som jämförelse till mina resultat.

Tjänstgöringstid och karriär

Eva Österberg använder i sin artikel ”Sega gubbar? Den skiftande offentligheten och bönder i rätten under tre hundra år”¹⁹ en metod för att bedöma stabiliteten i rättsväsendet som innebär att antalet nämndemän som satt i rätten under en tioårsperiod räknas. Det skulle alltid sitta tolv personer som nämndeman i häradsrätten och de skulle vara bosatta inom häradet. Enligt hennes metod råder det en stor stabilitet om det satt färre än 15 nämndeman på 10 år. Om det satt 16-29 nämndemän ger detta en mindre entydig slutsats. Det tyder på att nämndemännen förnyades successivt eller hade mycket varierande tjänstgöringsperioder. Var det däremot fler än 30 nämndemän tyder det på korta tjänstgöringsperioder och att uppdraget låg mycket långt ifrån karaktären av livstidssyssla.

Hon har bland annat undersökt Långhundra härad, som ingår i det materiel jag undersöker, och där var det en stor omsättning av nämndemän under perioderna 1545-54, 1556-65 och 1583-92²⁰. Då fogden medverkade i häradsrätten genom att agera allmän åklagare och skrivaren kunde agera som ställföreträdare för fogden, kommer fogdarnas och skrivarnas omsättning att undersökas och jämföras med nämndemännens.

I sin avhandling *Gränsbygd under krig*²¹ diskuterar Eva Österberg problemet med autonomi. Hon menar att fogdarna, som var en mellanhand mellan lokalförvaltningen och kungen, visserligen kontrollerades och statsmakten var uppmärksam mot försnillande fogdar men de hade stora befogenheter tillsammans med lokala styresmän att bestämma över skattelättnader och tolka föreskrifter. Det fanns ingen möjlighet för kronan att kontrollera om avkortningspolitiken (skattelättnader för t ex ödehemman) var riktigt, om bara de lokala

¹⁸ Se t ex Lennersand, Marie, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680-1730* (Uppsala 1999) och Frohnert, Pär, *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719-1775* (Lund 1993).

¹⁹ Österberg, Eva, ”Sega gubbar? Den skiftande offentligheten och bönder i rätten under tre hundra år” i Tornbjör, Charlotte (red), *Rätten, en festskrift till Bengt Ankarloo* (Lund 2000).

²⁰ Österberg, ”Sega gubbar?”, sidan 298.

²¹ Österberg, Eva, *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget* (Lund 1971).

aktörerna var överens. Det förekommer inga bevis för att bönderna gått till kungs för att klaga på hårda fogdar när det gäller skattelättnader.

Fogdarnas tjänstgöring kan följas i Almquists *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630*. Detta verk som består av fyra band beskriver fögderierna och de fogdar som arbetat i fögderierna. Verket är ett mycket bra hjälpmedel när det gäller att följa fogdarnas karriär som fogdar och ger en bra översikt över fögderierna, som har varierat över tiden. Det finns problem med identifieringen av vissa fogdar. En fogde som verkat i ett fögderi kan ibland anges vara ”sannolikt (möjligen)” identisk med en fogde som verkade i ett annat fögderi vid en senare tidpunkt. I Mats Hallenbergs avhandling *Kungen, fogdarna och riket* gör han bedömningen att Almquists resultat i stort sett är hållbara, även om enstaka sakfel kan finnas, och eftersom det är generella drag och inte enstaka personer som är viktiga är materialet användbart.²²

Medarbetarnas karriärer måste främst följas i kammarens löneregister, som bara finns bevarade för vissa år. Genom att följa löneregistren kan uppgifter om personalens karriärer undersökas och det kan fastställas hur många fogdetjänare som blev skrivare eller fogdar med tiden eller hur många skrivare som blev fogdar.

Bakgrund och lön

Kyösti Kiusmaa som skriver om fogdar i Finland i *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet* menar att Gustav Vasa enligt kontinentalt mönster, främst tyskt, skapade olika förvaltningsområden med fogdar som hade en fast lön. Dessa tjänstemän bestod mestadels av icke-adliga personer, då härskaren inte var benägen att belöna adliga. Adeln var inte van vid löner som till största delen bestod av kontanter. En ny grupp tjänstemän bestod, förutom enstaka tyskar, av inhemska män som utbildats i Sverige, militära, kyrkliga och borgliga tjänstemän. Enligt Kiusmaa var det vanligt under Gustav I:s tid att fogden själv utnämnde skrivare och fogdetjänare och att antalet tjänstemän motsvarade fögderiets storlek, medan det under hans efterföljares regeringstid var kronan som rekryterade tjänstemännen.²³

Efter Gustav Vasas död var riket inblandat i en lång krigsperiod (1563-1595) som satte sin prägel på statsförvaltningen. En naturlig förvaltningshistorisk slutpunkt är hertig Karl

²² Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, sidan 274.

²³ Kiusmaa, Kyösti *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet* (Helsingfors 1962), sidan 617, punkt I 2-3.

maktövertagande 1599/1600. Jag kommer inte i någon delundersökning följa fogdarna längre än 1599.

Hallenbergs tidigare nämnda avhandling om fogdar i Östergötland och Finland kommer också att användas för att göra jämförelser mellan löner, karriärer med mera.

2. UNDERSÖKNING

2.1 Karriär och geografisk rörlighet

Fogdarnas karriärer kan till en viss del följas i Almquists *Den civila lokalförvaltningen*. Försök har sedan gjorts att komplettera uppgifterna med hjälp av *Svenskt Biografiskt Lexikon (SBL)*²⁴ som finns i en nyutkommen CD-ROM-utgåva, men i princip återfinns bara de adliga fogdarna där. För att kunna följa fogdarnas mäns karriärer måste löneregistren studeras. Det finns exempel på skrivare som blivit fogdar och fogdetjänare som blivit skrivare och fogdar, men för att få en bättre uppfattning om karriärmöjligheterna kommer några fögderier med bevarade och sammanhängande löneregister att beskrivas. Upplandsfogdarnas flyttningar inom de tre områden jag undersökt, Uppland, Strängnäs och Västerås stift samt Småland, kommer att följas. På grund av namnskicket på skrivare och fogdetjänare med antingen bara patronymikon eller tillnamn som ”Skrivare”, ”Jute”, ”Smålänning” m m, är det inte möjligt att följa dem mer än inom fögderiet eller tillsammans med fogden.

De fögderier som valts för denna delundersökning är Trögds härad (F11), Olands härad (F30) och Södertörn (Svartlösa och Sotholms härad) (F38). Om inte andra källor anges, är källorna löneregistren och Almquist.

Trögds härad (F11)

I Trögds härad fick fogden Håkan Värme redan jullön 1549 (Almquist anger att han blev fogde först 1551 och att Göran Hansson var fogde till 1550). Till sin hjälp hade han skrivaren Olof Hälsing, som blev kvar åtminstone till år 1557, och sju fogdekarlar. 1554 fanns det åtta fogdetjänare, varav fem var nya i jämförelse med förra lönelistan. Året därpå är fogden i Finland med sina utgärdes²⁵ hästar samt fogdetjänarna Bengt Skåning, Olof Jakobsson och

²⁴ *Svenskt Biografiskt Lexikon (SBL)*, band 1-31 CD-ROM (Stockholm 2004).

²⁵ Andersson & Anderö, *Ordbok för släktforskare*, sökord utgärdesman = (militärt) man som är uttagen och utrustad till soldat. Vilket överfört blir häst utrustad för krigstjänst.

Joen Persson för att bistå kung Gustav i det tvååriga kriget mot Ryssland²⁶. Håkan Värme gick en grymt öde till mötes, han avsattes 1556 och halshöggs i Uppsala 1558. Mats Olsson blev ny fogde 1557 men avgick redan 1558. Hans personal bestod av tre nya fogdetjänare och den gamle skrivaren. De två nästkommande åren saknas löneregister och då hann två fogdar börja och sluta. Den förste var förre fogden i Nardinghundra (F32) Jakob Göransson och den andre Mikael Nilsson. Jakob bodde på sin förläning Länna gård och kallades 1562 ”en svåra²⁷ rik karl”. 1560-1561 var Erik Joensson (eller Jönsson Skrivare) fogde och skrivaren hette då Tomas Skrivare. Han hade första året sex fogdetjänare, som inte återfunnits i tidigare löneregister för fögderiet. Året därpå hade två av dem slutat. Erik fick livstidsbesittning på Hageby i Odensvi socken 1561 och återfanns i klagomålsregistret 1562. Han efterträddes 1562 av erfarne fogden Bengt Nilsson (Schack) som nu var fogde både i Åkers och Selebo härad (F65) och i Åsunda och Trögds härad. Skrivaren för det sammanslagna fögderiet blev skrivaren i Åsunda Göran Skrivare. Fogdetjänarna i de båda fögderierna stannade kvar, förutom en, och det totala antalet utökades med sju till femton. 1564 övertog tidigare fogden i Ekholmens landbofögderi (F43) Kristofer Persson fogdesysslan men fögderiet återfinns inte i det bevarade löneregistret för 1565. En förklaring kan vara att Kristofer hade underlåtit att göra räkenskaper, något han tillsammans med att ha dödat sin skrivare dömdes till döden för den 14 februari 1566.

Slutsatsen blir att i detta fögderi var omsättningen av fogdar och fogdetjänare stor, bara den förste skrivaren stannade en längre tid och en blev ihjälslagen av fogden. Karriärerna slutade olika för fogdarna, två blev avrättade, en drog sig tillbaka till sin förläning och en fick en livstidsbesittning. Fögderiet fusionerades i slutet av perioden med Åsunda och fogdetjänarna behölls, kanske för att de besatt lokalkännedom.

Olands härad (F30)

Jag har följt fogdarnas medarbetare i Olands härad 1550-1563 (kompletta uppgifter för 1565 saknas). I början av 1550 var Lars Trögdbö fogde, tillträdde redan 1546, men i slutet av året var det Per Olofsson som hade samma syssla. När Per blev fogde slutade en av tre fogdetjänare och en ny med namnet Bertil Fransson tillträdde. Per blev redan året efter fogde i Lagunda och Hagunda (F18) och då följde varken skrivare eller fogdetjänare med honom. År

²⁶ Kammarens löneregister Uppsala stift 1549-60, volym 3, bunt 11 (1555).

²⁷ <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2004-04-20, kl 10.17, sökord svår = om summa, belopp, pengar o dyl: ansenlig, betydande, stor o dyl. Han var alltså mycket rik.

1552 hette fogden Björn Persson och från det året finns inget löneregister bevarat, han blev sannolikt (möjligen) fogde på Hallkveds gård (F23) nio år därefter. 1553-59 var Håkan Larsson fogde och då hade fogdetjänaren Bertil Fransson blivit befordrad till skrivare och bara fogdetjänaren Lars Jönsson från 1550 kvarstod och två hade nyanställts, varav Hans Findbo var ansvarig för Täljstensberg. 1557 återfanns två nya fogdekarlar och Hans Findbo, medan skrivaren Bertil kvarstod åtminstone till och med 1563. Anders von Kengshusen utnämndes den 11 februari 1560 till ny fogde och tre nya fogdekarlar anställdes, två av dessa fanns åtminstone kvar till 1563. Anders stannade kvar som fogde till 1567 och återkom för en ny period 1569-71.

Observeras kan att i detta fögderi byttes inte hela personalen ut samtidigt och att det var fogdetjänaren sedermera skrivaren Bertil Fransson som stod för stabiliteten med åtminstone tretton års tjänstgöring. Omsättningen av fogdar var heller inte lika stor som i Trögds härad och de satt längre tider. De hade också flera fogdeuppdrag antingen före eller efter tjänsten i detta fögderi.

Södertörn (Svartlösa och Sotholms härad) (F38)

Fogden i Södertörn hette 1550 Joen Stallsven, han hade då varit fogde sex år i detta fögderi. Skrivaren detta år hette Mats Persson och det fanns sex fogdetjänare. Den 1 april 1551 utnämndes Lambrekt Didriksson till fogde och två fogdetjänare slutade och istället kom Håkan Lenck och Nils Larsson. Året därpå utökade fogdetjänarantalet till sju, när Erik Andersson och Nils Larsson försvann och ersattes med Mårten Jakobsson, Erik Skägge och Mats Persson, namne till skrivaren som nu bara kallades Mats Skrivare. Mellan 1552 och 1553 skedde flera förändringar (jämför tabell 1), fogden Lambert blev skytt, fogdetjänarna Jöns Hälsing och Olof Påske, som fanns med redan 1550, Mårten Jakobsson och Mats Persson, som bara varit ett år i fögderiet, och Bengt Krabbe, som inte ens nämns i lönelistan, fick alla tillåtelse att lämna sina tjänster. Förre detta fogdetjänaren Håkan Lenck blev ny fogde, Mats Skrivare kvarstod på sin post och fogdekarlen Erik Skägge samt en nyanställd var fogdetjänare. Håkan Lencks karriär som fogde blev bara tvåårig. Han stod inför rätta den 26 juli 1555 på Stockholms rådstuga, anklagad för bedrägeri (underslev)²⁸ och dömdes till döden genom hängning, men blev benådad. Mats Skrivare tog över fogdetjänsten 1555 med fyra nya fogdetjänare, någon skrivare fanns inte antecknad. Året därpå arbetade åtta personer i

²⁸ Andersson & Anderö, *Ordbok för släktforskare*, sökord underslev = bedrägeri, förskingring med flera liknande brott.

fögderiet, en skrivare, Anders Skrivare, hade anställts och en nygammal fogdetjänare Erik Skägge hade återkommit, ytterligare tre hade nyrekryterats och två har slutat, alltså fanns totalt sex fogdekarlar detta år. Henrik Påvelsson fick den 8 april 1560 fullmakt på fogdesysslan men redan 1561 uppfördes han på restlängd, d v s var skyldig kronan pengar, fick sparken och dömdes 1564 att betala skadestånd. Den sista lönelista som återfunnits för detta fögderi är från 1560 och defekt. Endast gamle fogdetjänaren Erik Skägge och en ny vid namn Jöns Larsson har kunnat identifieras. Mats Skrivare blev återigen fogde 1562, men kom på restlängd samma år. Återfanns året därpå som fogde i Västmanland och När (F251). Ersattes 1563 av Erik Larsson, som blev avsatt i juni samma år.

Här finns exempel på att både fogdetjänare och skrivare blev fogdar. En skrivare sedermera fogde stod för stabiliteten och lokalkännedomen och även för en geografisk rörlighet över landskapsgränserna. Hans förflyttning har inte kunnat studeras närmare då löneregistren för fögderiet (F251) saknas.

Många av fogdarna ovan hade för det mesta enbart en enda fogdebefattning och det fanns därför ingen fogde att följa och den nya fogden övertog oftast den befintliga personalen. Andra fogdar hade en andra befattning som faller utanför denna uppsats antingen i tid eller rum. Därför kommer en del av superfogden Bengt Nilssons (Schack) fogdekarriär, som varade i tjugofyra år och omfattade flera fögderier i olika landskap, att följas nedan för att utröna om hans tjänare följde honom, eller om de övertogs av nya fogdar.

Bengt Nilsson (Schack)

Han kallades även Bengt Murmästare (1540) eller Bengt Skrivare (1548) och var fogde i Stäks län (F15) 1540-48 och på Ekolsunds gård (F14) 1549-1553. Innehade fogdesysslan i Åkers och Selebo härad (F65) 1554-64 samt även i Åsunda härad (Uppland) och Siende härad (Värmland) 1557-58, i Åsunda ensamt 1559-61 och i sistnämnda härad och i Trögd 1562-63.

Den första gången han återfinns i löneregisterna är 1549-50 på Ekolsunds gård. Skrivare var då Simon Skrivare, som fick både jullön 1549, kontant klädesersättning 1549 och valborgsmässolön 1550, medan Bengt bara fick det senare, vilket tyder på att skrivaren fanns där redan när den nye fogden tillträdde. Skrivaren stannade också kvar vid nästa fogdebyte 1553. Av lönelistan att döma anställdes bara en ny fogdesven vid Bengts tillträde och två slutade. Den fogdesven som anställdes var Tomas Henriksson som stannade länge i fögderiet

och avancerade via underfogdearbetet till fogdesysslan 1565. Han gjorde alltså egen karriär och följde inte sin chef. När Bengt 1554 blev fogde i Åkers och Selebo härad återfanns ingen av personalen från Ekolsund i det nya fögderiet, däremot övertogs företrädaren Palne Perssons skrivare Henrik Bengtsson som stannade till 1560. Fogdetjänarna var alla nya jämfört med föregående år. 1555 när det ryska tvåårskriget²⁹ pågick anställdes två ersättare för de tre fogdetjänare som angavs vara i Finland, och de återkom inte till fögderiet. Fogdetjänarna byttes ut under åren och 1561 kom det en ny skrivare som bara stannade ett år. 1562 kom den nya skrivaren Göran och nu fanns det fyra fogdetjänare. Året därefter slogs Åsunda och Trögds härad samman till ett fögderi och Bengt Nilsson, Göran Skrivare och deras fyra fogdetjänare utökades med fogdetjänarna från Trögd, förutom en som slutade, och sju nyanställda.

Det torde nu vara bekräftat att det var mycket ovanligt att medarbetarna följde fogden. I nästa avsnitt skall närmare studeras olika skäl till att personalen slutade sin tjänstgöring i ett fögderi.

2.1.1 Förändringar mellan 1552 och 1553 i Strängnäs och Västerås stift

Vid genomgång av Strängnäs och Västerås stifts löneregister återfanns en mycket ovanlig³⁰ lista som beskriver förändringarna mellan 1552 och 1553. Namnen på de flesta av de anställda som slutat sin anställning mellan de aktuella åren och skälet till den avslutade anställningen har antecknats (se tabell 1). Vid jämförelse mellan 1552 och 1553 års löneregister kan utläsas att uppgifterna avseende personalomsättningen stämmer väl, enbart enstaka personer som borde ha varit med på listan över förändringar har uteslutits av den som upprättat listan.

Tabell 1 Anledningar till avslutad tjänstgöring i Strängnäs och Västerås stift mellan 1552 och 1553

Yrke	död	orlov	förlöpt	skytt	knekt	ny arb pl	Summa
Fogde	2	0	0	1	0	1	4
Underfogde	1	0	0	1	1	0	3
Skrivare	2	0	1	0	0	0	3
Underskrivare	1	0	0	0	0	1	2
Fogdetjänare	10	22	1	3	0	3	39
Summa	16	22	2	5	1	5	51

Källa: KA, Kammarens löneregister vol 6, 1550-54.

²⁹ Wallenstein, Ivar, *Nordens historia i årtal. Från 793 till vår tid* (Stockholm 1995).

³⁰ Ingen liknande lista har återfunnits i vare sig Uppland eller Småland vid genomgång av lönregisterna. Mats Hallenberg har enligt muntlig uppgift 2004-04-19 heller inte funnit någon liknande lista vare sig i Östergötland eller i Finland.

Det framgår av tabellen att två fogdar avgick med döden och en blev skytt. Enligt Hallenbergs avhandling *Kungen, fogdarna och riket* var skyttar specialiserade yrkessoldater till häst, som bestod av både frälse (adliga) och ofrälse män i rang näst efter väpnare. Det var vanligt i Östergötland att före detta fogdar var skyttar och att skyttar blev fogdar. Gustav I (Vasa) såg gärna att män med militär träning, som utbildats i den kungliga organisationen utsågs till fogdar.³¹ Hallenberg skriver vidare att i löneregistren för skyttar i Strängnäs, Västerås och Uppsala stift 1552 kan av 124 skyttar nära hälften, åtminstone ett 40-tal helt säkert, kopplas till fogdeuppdrag.³² I denna uppsats har skyttarnas löneregister ej studerats.

En underfogde dog och en blev skytt. Två skrivare avgick med döden och en är förlupen eller har rymt sin kos, som det också uttrycks. En underskrivare har dött och en annan har bytt arbetsplats.

Vanligaste orsaken till att en fogdetjänares tjänstgöring avslutades var att han fick tillstånd att sluta (orlov), sedan var avgång med döden det näst vanligaste skälet. En fogdekarl är också förlupen. På Tynnelsö gård, som numera ligger i Överselö församling, Strängnäs kommun och Södermanlands län³³, dog fogden, skrivaren, underfogden och tre fogdetjänare samt redsvennen. Med farsoter som bland annat pest härjandes är det inte konstigt att många dog.

2.1.2 Sammanfattande diskussion rörande karriär och geografisk rörlighet

Karriärerna har varit mycket individuella och inte följt något fastställt mönster. Byråkratin var i sin linda och under uppbyggnad. Många fogdar hade bara engångsuppdrag och det står helt klart att det varit lätt att skaffa ny personal eftersom personalomsättningen hela tiden varit mycket hög. Det måste ha varit eftertraktat att arbeta för kungen, lönen var relativt god och det fanns möjlighet att bli belönad med förläningar om kungen så tyckte. Det innebar en viss risk att vara fogde, eftersom han var personligt ansvarig för uppbörden och ofta hamnade på rest, det vill säga blev skyldig kronan pengar. Speciellt i början av 1560-talet under Erik XIV:s regeringstid hamnade många på rest- och klagomålslistor och flera dömdes även att mista livet efter domar i Erik XIV:s nämnd.

³¹ Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, sidan 309.

³² Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, sidan 309, not 126.

³³ Svenska ortnamn 1999, sökord Tynnelsö gård.

Det har bevisats att det fanns karriärmöjligheter för fogdetjänarna och skrivarna, exempel har påträffats att båda grupperna kunde bli fogdar. Kiusmaa skriver att cirka 13-14 % av underskrivarna och ungefär en femtedel av underfogdarna och fogdetjänarna blev fogdeskrivare³⁴. Internrekrytering kunde alltså förekomma, men inget tyder på att detta var den normala karriärvägen vid 1500-talets mitt.

Den geografiska rörligheten bland fogdetjänare och skrivare som bara kan studeras tillsammans med fogdarnas förflyttningar var inte stor, sällan följde de sin fogde. Det hade oftast inte någon möjlighet att följa fogdarna då många fogdar bara hade ett enda fogdeuppdrag under sin karriär. Vid en undersökning av fogdar som verkade i Uppland under perioden 1550-1565 hade över fyrtio procent bara ett enda uppdrag. Hallenberg som gjort samma undersökning för perioden 1523-60 anger siffran 49,4 %.³⁵ För Småland var siffran för engångsuppdrag nästan 60 % under samma period. Sättet att rekrytera personal överensstämmer inte med det resultat Kiusmaa redovisar i sin finska undersökning 1560-1600³⁶. Enligt honom var det vanligt under Gustav I:s tid att fogden själv utnämnde skrivare och fogdetjänare, medan det under hans efterföljares regeringstid var kronan som rekryterade tjänstemännen. I Uppland kan fogden inte ha varit inblandad i rekryteringen, vare sig under Gustav I eller Erik XIV, då han oftast övertog företrädarens personal.

Kiusmaa anger vidare att hela tjänstestaben upplöstes när fogden slutade och den nya fogden fick skaffa ny personal enligt eget godtycke.³⁷ Detta stämmer för det mesta inte med förhållandena i Uppland. Han anger också att huvuddelen av fogdetjänarna bestod av fria omkringflyttande personer.³⁸ Hur det var i Uppland kan inte undersökas då det är omöjligt att veta om en Olof Skräddare i ett härad ett visst år är densamme som en namne i ett annat härad ett annat år. Konstateras kan att det var lätt att lämna sin tjänst och att stor personalomsättning bland fogdetjänarna rådde.

2.2 Tjänstgöringstid

För att kunna bedöma om fogdarna och deras närmaste män hade någon lokal förankring eller rättare sagt blev en del av lokalsamhället, har jag undersökt deras sammanhängande

³⁴ Kiusmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, sidan 619, punkt V2-3.

³⁵ Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, sidan 286, not 30.

³⁶ Kiusmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, sidan 619, punkt II 1-4.

³⁷ Kiusmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, sid 619-620, punkt VI 1-2.

³⁸ Kiusmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, sid 619-620, punkt VI 1-2.

tjänstgöringstid i samma yrke och i samma fögderi. De fögderier som ingår i tabell 2 framgår av numren (t ex F3) och namnen på dessa framgår av bilaga 1. Anledning till att inte alla fögderier ingår är att vissa inte existerade under den aktuella perioden och att slotten har uteslutits på grund av att de skiljde sig från övriga fögderier genom att de bland annat hade många specialiserade befattningar. Fogdarnas sammanhängande tjänstgöringstid har till största delen tagits från Almquists *Den civila lokalförvaltningen*, medan uppgifter om övriga tjänstemän uteslutande kommer från kammarens löneregister.

En person som började som fogdetjänare för att sedan bli underfogde och sluta som fogde återfinns alltså i tre olika kolumner. Jag har valt att dela in tjänstgöringstiden i treårsintervall, förutom den sista som är fyra år. Anledningen till denna indelning är att jag hoppades kunna undvika problemet med luckor i löneregistren, men det har inte fungerat helt ut. Av tabell 2 och kolumnen ”oklara” framgår att 3 av 21 underfogdar, 34 av 88 skrivare, 5 av 13 underskrivare och 191 av 446 fogdetjänare inte har kunnat inplaceras i någon kolumn och detta beror enbart på luckor i löneregistren. På grund av att det stora bortfallet analyseras de bortfallna skrivarna närmare i tabell 3.

Tabell 2 Sammanhängande tjänstgöringstid i samma yrke och samma fögderi 1550-1565 i Uppsala stift och fögderierna F3-F4, F6-7, F9-11, F13-15, F17-18, F20, F23-28, F30-35, F37-45, antal personer

Yrke	0-3 år	4-6 år	7-9 år	10-12 år	13-16 år	Oklara	Summa
Fogde	81	22	17	2	3	0	125
Underfogde	14	2	1	1	0	3	21
Skrivare	36	12	5	0	1	34	88
Underskrivare	8	0	0	0	0	5	13
Fogdetjänare	226	24	4	1	0	191	446
Summa	365	60	27	4	4	233	693

Källa: KA, Kammarens löneregister 1550-1565, Almquist *Den civila lokalförvaltningen*

Tabell 3 Analys av antal skrivare i kolumn oklara i tabell 2, efter minsta och maximala års tjänstgöringstid

Max/Min	1	3	5	6	7	8	Summa
4	8	1					9
5	6	1					7
6	6						6
7	2		4				6
8				1			1
9				1			1
10	1				2		3
12						1	1
Summa	23	2	4	2	2	1	34

Källa: KA, Kammarens löneregister 1550-1565.

Det framgår tydligt av tabell 2 att fogdarnas tjänstgöring var kort vilket stämmer bra överens med tidigare forskning. Drygt 65 % (81 av 125) av fogdarna hade en sammanhängande tjänstgöringstid i sitt yrke och samma fögderi på högst 3 år och cirka 18 % högst 6 år. Lika många 22 av 125 arbetade sammanhängande i mer än 10 år. Underfogdarnas tjänstgöring följde samma mönster, 14 av 21 arbetade sammanhängande på samma arbetsplats högst 3 år. Ytterligare 2 av 21 arbetade högst 6 år. Underlaget är litet för att dra några långtgående slutsatser men det verkar troligt att underfogdesysslan var ett genomgångsyрке i väntan på fogdetjänst, vilket styrks av den korta tjänstgöringstiden och att en underfogde som blivit fogde återfinns i materialet. Det hör till undantagen att som Erik Ödgersson arbeta mer än fyra år som underfogde.³⁹

Skrivarnas tjänstgöring såg ut som fogdarnas, de flesta arbetade korta perioder, några litet längre och ytterst få längre än 7 år. Eftersom bortfallet i tabell 2 var stort, har det analyserats i tabell 3. Tabellen innehåller de säkra beläggen (minimitjänstgöringen) och det maximalt antal år skrivarna möjligen kan ha arbetat om de fanns i fögderiet den tid det finns luckor i löneregistren. Om resultaten summeras går det att utläsa att åtminstone 70 av 88 skrivare arbetade högst 6 år sammanhängande i samma fögderi och av dem arbetade mer än hälften i högst tre år. Högst 18 av 88 kan ha arbetat 7 år eller mer, men denna siffra är med all säkerhet för hög då osäkerhetsfaktorn är stor (12 av 18 är osäkra).

Underskrivarna som var ytterst få kan bara säkert beläggas ha arbetat högst 3 år sammanhängande. Underskrivarsysslan var säkert en karriärväg för den som ville bli skrivare, men det lilla underlaget ger ingen sådan indikation, ingen underskrivare har återfunnits som skrivare i samma fögderi.

Den stora gruppen fogdetjänares sammanhängande tjänstgöring följer samma mönster som övriga grupper, strax över 50 % av de säkert belagda arbetade högst tre år på samma ställe. Det är uppenbart att många av de oklara hamnar i samma grupp, visserligen är det svårt att visa exakt hur länge varje person tjänstgjort men exempelvis fanns det 1554 bara sju av de 52 fogdetjänare som tjänstgjort 1550 i Uppland kvar på sina poster. Bland de fogdetjänare som arbetat mer än 7 år, t ex Anders Andersson som var 11 år i Tierps härad, var det bara en som

³⁹ Tomas Henriksson på Ekolsunds gård, som nämnts tidigare, var fogdekarl i ca 8 år, underfogde i ca 6 år och därefter fogde i fyra år därstädes. Erik Ödgersson på Häringe gård förblev underfogde mellan 4 och 6 år och återfinns inte bland Almquists fogdar.

blev fogde i samma härad senare i karriären. Tidigare har nämnts flera exempel på att fogdetjänare blev fogdar och skrivare⁴⁰, men andra kvalifikationer än tjänstgöringstid var avgörande vid fogdetillsättning.

2.2.1 Sammanfattande diskussion rörande tjänstgöringstid

Det första som kan konstateras när den sammanhängande tjänstgöringstiden för de olika grupperna studeras är hur väl de överensstämde med varandra. Ingen av yrkesgrupperna arbetade någon längre tid på samma plats. Vid en jämförelse med Eva Österbergs resonemang om nämndemän i ”Sega gubbar?”⁴¹ skulle det tyda på att stabiliteten i systemet var låg. Hon anger att under 1500-talet och till en bit in på 1600-talet var det stort deltagande och hög personalomsättning i offentligheten. Jämförs hennes resultat från Långhundra härad, där hon funnit en stor personalomsättning under perioderna 1545-54, 1556-65 och 1583-92, med fogderiet Lång- och Sjuhundra härad (F35) kan konstateras att fogdarna stod för stabiliteten. Under åren 1550-71 satt där bara två fogdar, tretton respektive åtta år, medan det under perioden 1550-65 fanns åtminstone fem olika skrivare. Detta ger upphov till motstridiga tolkningar, men i det stora hela kan fastslås att stabiliteten var låg på grund av alla medarbetares korta tjänstgöringstider.

2.3 Inkomster

För att undersöka hur olika tjänster värderades kommer lönerna, som kan läsas som ett mått på hierarki och status inom förvaltningen, att undersökas. Inkomster redovisade i följande tabeller avser samtliga fogdar, underfogdar, skrivare och underskrivare som antecknats i löneregistren med undantag av slottsfogdarna och deras personal som kommer att redovisas separat och användas som jämförelse. Löner för fogdarna och deras stab i Medelpad, Ångermanland och Gästrikland som i några enstaka fall förekommer i löneregistren har utelämnats. Inkomster som redovisas är den kontanta lön, uttryckt i mark penningar, tjänstemännen erhöill. De erhöill även klädesersättning och den beräknades i aln och bestod av olika tyger som görliskt⁴², engelskt och brabantiskt⁴³, men denna ersättning kommer inte att redovisas då värdet är svåruppskattat. Vissa år när det rädde brist på kläde ersattes klädesersättningen med kontanter, dessa är heller inte med i redovisningen, då det skulle försvåra jämförelser över tid. Nämnas skall att till exempel år 1556 i Strängnäs och Västerås

⁴⁰ Bertil Fransson hade arbetat högst 3,5 år som fogdetjänare i Olands härad innan han blev skrivare där.

⁴¹ Österberg, ”Sega gubbar?”, s 291-310.

⁴² <http://g3.spraakdata.gu.se/saobl/>, 2004-04-17, kl 14.31, sökord görlisk = tyg från staden Görlitz i Schlesien.

⁴³ <http://g3.spraakdata.gu.se/saobl/>, 2004-04-17, kl 14.31, sökord brabantisk = tyg från landskapet Brabant.

stift fick de flesta tjänstemän 6 aln kläde.⁴⁴ Fogdarna fick i regel kläde av finare kvalitet, exempelvis berett engelskt, skrivarna kunde få samma kvalitet eller något sämre medan övriga mestadels fick branbantskt kläde. Enstaka uppgifter om andra ersättningar som fårskinn, hosor⁴⁵, skor och smör förekommer, sådana ersättningar har heller inte medtagits. Några fogdar erhöll inga kontanter utan hade istället någon förläning eller häradsrätt vars avkastning de skulle försörja sig på. Sådana typer av svåruppskattade ersättningar är heller inte medtagna.

Strängnäs och Västerås stift

Lönerna för år 1549/1550 avser jullönen 1549 och valborgsmässolönen 1550, någon valborgsmässolön för 1549 eller jullön för 1550 har inte återfunnits. Från 1551 förekommer bara helårslöner i löneregistren, med undantag av några halvårslöner för personer som anställts eller slutat under året. De senare lönerna har räknats om till helårslöner. Strängnäs stift ingår till och med år 1560, därefter är det enbart löner från Västerås stift. Alla fögderier existerade inte, eller förekom inte varje år i löneregistren varför antal fogdar i tabell 4 varierar. Noteras bör att några enstaka fogdar som egentligen tillhörde Uppsala stift ingår i materialet eftersom de fanns med i Strängnäs och Västerås stifts löneregister.

Tabell 4 Helårsinkomst 1549/50-1569 i mark för fogdar i Strängnäs och Västerås stift

Fogdar	49-50	51	52	53	54	55	56	57	60	61	62	63	65	66	68	69
Högsta	100	100	60	100	100	60	100	100	100	100	100	130	150	150	150	150
Lägsta	50	20	30	30	30	30	30	46	40	50	20	60	60	100	100	100
Antal	20	18	21	21	17	25	23	16	18	19	16	12	11	13	10	10
Median	60	60	60	60	60	50	60	60	60	60	60	100	100	100	100	100
Medel	60	54	53	58	54	50	57	60	60	73	74	90	105	108	110	114

Källa: KA, Kammarens löneregister 1549-1569.

Ett klart mönster framträder i tabell 4 om fogdarnas medianlön studeras. Från 1549 till och med 1562 var inkomsten konstant 60 mark penningar, med undantag för 1555 då lönen bara nådde upp till 50 mark penningar. 1563 steg sedan medianlönen till 100 mark och var oförändrad fram till slutpunkten för undersökningen 1569. Den ende fogde som tjänade 100 mark 1549/50 och 1551 var fogden på Väsby gård och Salberget. 1553 och 1554 var det kunglig majestäts landbofogde Erik Dalkarl som ensam tjänade samma summa, likaså 1556 då han var fogde på Rävsnäs. Anders Torbjörnsson fogde på Näs gård tjänade ensam samma

⁴⁴ Kammarens löneregister Strängnäs och Västerås stift 1555-60, volym 7, bunt 6 (1556).

⁴⁵ Andersson & Anderö, *Ordbok för släktforskare*, sökord hosor = långa strumpor; benbeklädnad av tyg, som används av båda könen.

summa 1557, och 1560 hade även gårds- och landsfogden i Västra Dalarna Hans Svenske samma lön. 1561 hade sex fogdar den högsta lönen och året därpå sju stycken.

Tabell 5 Helårsinkomst 1549/50-1569 i mark för underfogdar i Strängnäs och Västerås stift

U-fogdar	49-50	51	52	53	54	55	56	57	60	61	62	63	65	66	68	69
Högsta	24	30	30	36	20	24	24	30	30	34	34	40	40	40	40	40
Lägsta	20	20	16	16	10	16	12	16	16	20	21	20	20	26	24	24
Antal	7	5	6	8	5	6	7	8	6	8	7	7	7	6	7	8
Median	20	20	25	22	12	17	16	20	24	26	30	24	26	29	30	28
Medel	21	22	24	23	15	18	18	22	23	26	28	27	28	31	31	30

Källa: KA, Kammarens löneregister 1549-1569.

Under perioden 1549-1569 förekom det som mest åtta personer som benämndes underfogdar under ett år (se tabell 5). Om det verkligen fanns så få eller om det bland fogdetjänarna återfanns några som även verkade som underfogdar är svårt att avgöra. Det var mer lönande att vara underfogde än både underskrivare och fogdetjänare kan konstateras vid en jämförelse av tabellerna 6 och 8. Löneutveckling var ryckig, men 1563 steg maximilönen till 40 mark för att vara kvar på samma nivå till slutet av perioden 1569, vilken då motsvarade minimilönen för en skrivare.

Tabell 6 Helårsinkomst 1549/50-1569 i mark för fogdetjänare i Strängnäs och Västerås stift

Fogdetj	49-50	51	52	53	54	55	56	57	60	61	62	63	65	66	68	69
Högsta	24	20	20	20	12	16	16	20	20	20	24	30	40	30	30	30
Lägsta	12	16	16	8	5	12	8	8	10	8	10	7	12	10	10	6
Antal	104	57	74	58	56	66	92	58	51	62	70	72	46	35	36	36
Median	16	16	16	16	10	16	16	16	16	20	20	20	20	20	24	24
Medel	18	16	16	16	10	16	16	16	17	18	18	19	22	21	21	23

Källa: KA, Kammarens löneregister 1549-1569.

Medianlönen i tabell 6 låg konstant på 16 mark från början av perioden 1549 till 1560 med undantag av år 1554 då inkomsten sjönk till 10 mark. Påpekas bör att det klart framgår av löneregistren att det rör sig om helårslöner och det kan jämföras med fogdarnas löner 1554 som inte sjönk nämnvärt (medel sjönk från 58 till 54 mark, medianlönen oförändrad). Året efter sjönk fogdarnas löner något. 1561 steg medianlönen till 20 mark för att vara konstant fram till år 1568 då den steg igen till 24 mark. Vid en jämförelse med fogdarnas medianlön skedde ökningen där först 1563. Den hovman som tjänade mest var Mårten Sonesson som var verksam på Väsby gård. Hans inkomst var 40 mark 1565 och det var den egentligen 1566

också men enligt lönelistan avstod han 20 mark.⁴⁶ 1566 och 1568 var det fogden i Dalarna Mikael Hälsings hovman Mårten Fax som ensam tjänade 30 mark.

Tabell 7 Helårsinkomst 1549/50-1569 i mark för skrivare i Strängnäs och Västerås stift

Skrivare	49-50	51	52	53	54	55	56	57	60	61	62	63	65	66	68	69
Högsta	40	30	40	60	30	26	30	40	60	100	100	90	120	120	100	120
Lägsta	20	20	20	18	16	16	18	20	20	25	10	30	30	20	40	40
Antal	25	15	21	21	17	22	23	18	16	16	17	14	12	13	10	7
Median	24	24	24	30	20	20	20	30	32	40	40	40	55	60	60	60
Medel	26	24	26	28	20	21	22	28	35	43	41	50	62	60	65	70

Källa: KA, Kammarens löneregister 1549-1569.

Skrivarnas löner i tabell 7 var i medeltal mellan 20 och 35 mark under perioden 1549/50-1560 för att efter 1561 överstiga 40 mark. I slutet av perioden låg medianlönen på 60 mark.

Skrivarnas löneutveckling följde fogdetjänarnas med en minskad medellön 1554 och ett språng uppåt 1561. I början av perioden var det flera skrivare som fick den högsta ersättningen. 1561 och 1562 fick gårdsskrivaren på Ulvsunds gård ensam 100 mark. 1563, 1565 och 1566 fick gårdsskrivaren på Väsby gård ensam den högsta ersättningen medan han 1568 fick konkurrens om att vara den högst betalade skrivaren. 1569 var det åter skrivaren på Ulvsunds gård som hade den högsta lönen, men underskrivaren Erik Mikaelsson på Väsby gård tjänade detta år 125 mark och någon annan skrivare fanns där inte.

Tabell 8 Helårsinkomst 1549/50-1569 i mark för underskrivare i Strängnäs och Västerås stift

U-skriv	49-50	51	52	53	54	55	56	57	60	61	62	63	65	66	68	69
Högsta	20	16	16	23	10	20	20	20	20	30	30	30	30	34	34	125
Lägsta	20	16	16	12	10	10	10	18	20	14	16	20	20	18	20	20
Antal	4	1	3	5	2	2	5	5	5	7	8	8	5	5	9	8
Median	20	16	16	16	10	15	16	20	20	25	24	25	24	24	30	27
Medel	20	16	16	17	10	15	16	20	20	24	24	26	24	25	28	38

Källa: KA, Kammarens löneregister 1549-1569.

Mycket få personer kallades underskrivare, som mest förekom det nio stycken under ett år (se tabell 8). Deras löner låg till en början i samma klass som fogdetjänarnas, men 1557 gick de om i löneutveckling. Det stora undantaget var Erik Mikaelssons lön 1569 som redan nämnts. Han tjänade 25 % mer än de sämst betalda fogdarna.

⁴⁶ Kammarens löneregister Västerås stift 1562-66, volym 9, bunt 12 och 13 (1565 o 1566).

Uppsala stift (Uppland)

I Uppsala stift är antalet bevarade löneregister något färre än i Strängnäs och Västerås stift, vilket medför att undersökningsperioden för detta område börjar ett halvår senare och slutar fyra år tidigare. De årtal 1554 och 1563 som enligt undersökningen ovan har visat sig innehålla viktiga förändringar ingår även i nedanstående material.

Tabell 9 Helårsinkomst 1550-1565 i mark för fogdar i Uppsala stift

Fogdar	50	54	55	56	57	59	60	61	62	63	65
Högsta	80	70	70	50	70	65	70	100	100	150	150
Lägsta	28	20	20	40	25	30	40	24	50	30	34
Antal	8	19	22	6	24	28	27	23	11	21	16
Median	55	50	50	50	50	50	60	60	60	70	100
Medel	54	46	48	48	52	53	57	60	71	74	86

Källa: KA, Kammarens löneregister 1550-65.

Fogdarnas medianlön (se tabell 9) var 50 mark från början av undersökningsperioden fram till 1559, med undantag av startåret 1550 som enbart avser åtta fogdar och därför kan vara något missvisande. Från 1560 till 1562 var medianlönen 60 mark för att sedan stiga till 70 mark 1563 och 100 mark 1565. Första året var Per Nilsson fogde i Sollentuna och Vallentuna härad ensam om lönen 80 mark och laxfogden Sverker Simonsson i Älvkarleby likaså om lönen på 28 mark. Nämnas bör att Per hade både skrivare och tre fogdetjänare till sin hjälp medan Sverker var ensam.

Fyra år senare tjänade fogden på Österby gård Hans von Lignitz ensam 70 mark, vilket han även gjorde året därpå, medan fogden på Skällnora gård tjänade 20 mark 1554 och fogden på vår nådige herres arvegods⁴⁷ ensam tjänade samma summa 1555. Lönelistan för 1556 innehåller bara uppgifter om sex fogdar och skrivare och det var fogden på Värmdö Jöns Hälsing som tjänade 40 mark medan övriga hade 50 mark. Landbofogden Kristofer Persson i Åsunda härad erhöll ensam 25 mark 1557, medan fogden på Österby gård åter låg i topp med 70 mark tillsammans med avgående och tillträdande fogdarna på Hallkveds gård som tillsammans erhöll samma summa. 1559 var det ridfogdarna Lasse Dalbo och Tomas Hansson som stod för den högsta respektive lägsta lönen.

⁴⁷ Avser Ekholmens landbofogderi (F43), men eftersom Almquist anger att Anders Håkansson slutade redan 1554 och även den nye fogden Joen Skrivares lön finns med i registret samt att Anders tjänade 60 mark året innan kan antas att detta är någon slags slutlön eller restlön som utbetalats.

Nästa år tjänade fogden på Väntholmens gård 40 mark medan tre fogdar fick den högsta lönen 70 mark. Gårdsfogden på Ekolsund Erik Trulsson och fogden i Lagunda och Hagunda härad Nils Eriksson hade båda 100 mark 1561, en stor löneförhöjning från året innan då de båda hade 60 mark. Henrik Mikaelsson fogde på Örby gård hade samma år den lägsta ersättningen 24 mark. Lönelistan för 1562 är inte komplett utan för vissa fögderier återfinns enbart klädesersättningen (8 aln för fogdar, 8 eller 7 aln för skrivare och 6 aln för övriga) angiven. Tre fogdar erhöll högsta ersättningen 100 mark, medan två erhöll den lägsta 50 mark.

1563 hade fogden Måns Persson i Svartsjö och Väntholmens gård ensam 150 mark i lön. Hans personal bestod av en underfogde, en skrivare, två underskrivare och tolv fogdetjänare vilket var den största staben detta år och kan motivera den höga lönen, som han även hade 1565. Fogden på Stäkets ladugård hade den lägsta ersättningen både 1563 och 1565 och han hade varken skrivare eller fogdetjänare.

Tabell 10 Helårsinkomst 1550-1565 i mark för underfogdar i Uppsala stift

U-fogdar	50	54	55	56	57	59	60	61	62	63	65
Högsta	0	22	0	0	24	20	24	24	40	40	28
Lägsta	0	10	0	0	11	8	8	18	16	16	16
Antal	0	6	0	0	5	5	8	5	6	5	6
Median	0	19	0	0	16	18	18	18	19	20	20
Medel	0	17	0	0	17	16	18	19	23	24	21

Källa: KA, Kammarens löneregister 1550-65.

Under perioden 1550-1565 förekom som mest åtta personer benämnda underfogdar under ett år (se tabell 10). Om de verkligen var så få eller om det bland fogdetjänarna kan återfinnas några som även verkade som underfogdar är svårt att avgöra. 1562 och 1563 tjänade underfogden Tomas Henriksson på Ekolsunds gård 40 mark, vilket var 40 % av fogdens lön.

Tabell 11 Helårsinkomst 1550-1565 i mark för fogdetjänare i Uppsala stift

Fogdetj	50	54	55	56	57	59	60	61	62	63	65
Högsta	16	16	0	0	20	24	20	18	20	20	24
Lägsta	16	8	0	0	5	8	8	6	8	8	12
Antal	25	57	0	0	86	26	123	103	51	93	40
Median	16	10	0	0	16	16	16	16	16	16	16
Medel	16	12	0	0	15	16	16	16	16	15	17

Källa: KA, Kammarens löneregister 1550-65.

Medianlönen för fogdetjänarna i tabell 11 låg konstant på 16 mark från början till slutet av perioden med undantag av år 1554 då inkomsten sjönk till 10 mark. Detta kan jämföras med fogdarnas löner 1554 som inte sjönk nämnvärt (medianlönen sjönk från 55 till 50 mark). Löneregisterna för 1555 och 1556 är inte kompletta och innehåller inga fogdetjänare. Den hovman som tjänade mest var Tomas Henriksson på Ekolsunds gård som 1559 fick 24 mark. Han kallades i senare löneregister för underfogde så det är troligt att han redan detta år innehade befattningen utan att skrivaren antecknat det. Tomas blev 1565 fogde på gården. Den andra högsta lönen på 24 mark avsåg gårdskarlen Anders Skraddare som fick 12 mark i halvårslön 1565, som räknats om till 24 mark i helårslön.

Tabell 12 Helårsinkomst 1550-1565 i mark för skrivare i Uppsala stift

Skrivare	50	54	55	56	57	59	60	61	62	63	65
Högsta	35	35	0	30	40	40	46	60	50	100	150
Lägsta	16	8	0	20	8	20	20	16	25	16	16
Antal	7	22	0	6	24	29	28	22	11	21	14
Median	20	20	0	20	20	25	30	30	40	35	40
Medel	22	18	0	22	22	27	30	33	37	38	47

Källa: KA, Kammarrens löneregister 1550-65.

Skrivarnas löner i tabell 12 var i medeltal mellan 18 och 27 mark under perioden 1550-1559 för att efter 1560 överstiga 30 mark. I slutet av perioden låg medianlönen på 40 mark och klyftan mellan den högst och lägst betalade skrivaren hade ökat markant. Skrivarnas löneutveckling följer fogdetjänarnas med en minskad medellön 1554, men medan fogdetjänarnas medellön inte hade ökat markant vid slutet av perioden hade skrivarnas genomsnittliga ersättning mer än fördubblats. Vilket kan tyda på att skrivaryrkets status ökat.

Det första året av perioden fick gårdsskrivaren Brynolf på Örby den högsta ersättningen 35 mark och Per Larsson skrivare i Sollentuna och Vallentuna fick den lägsta 16 mark, övriga hade 20 mark i lön. Året efter ledde Simon Tomasson skrivare på Ekolsunds gård löneligan med 35 mark och på bottenplatsen fanns Nils Skrivare på Tynningö med 8 mark. Lönelistan 1555 tar bara upp fogdarna och deras löner, medan listan 1556 förutom ett litet antal fogdar även innehåller deras skrivare, utan att namnge dem. Skrivaren i Norunda härad tjänade 30 mark medan övriga fick 20 mark. 1557 fick skrivaren i Hagunda härad ensam 40 mark medan skrivaren på Österby gård enbart tjänade 8 mark.

Klyftan mellan de högsta och lägsta lönerna hade minskat 1559 och flera skrivare delade båda lönenivåerna. Året därpå tjänade Per Skrivare på Vänngarns gård ensam 46 mark, en löneförhöjning från förra året med 6 mark, och endast 4 mark lägre än hans fogde Per Galles inkomst. Tätpositionen 1561 innehades av David Persson skrivare i Tierps härad med 60 mark, han blev två år senare fogde i samma härad. Erik Larsson skrivare på Väntholmens gård tjänade samma år 16 mark, lika mycket som en fogdetjänare. Slutligen skall nämnas skrivaren Östen Nilsson på Svartsjö som 1565 hade en lön på 150 mark, hans chef fogden var också den bäst betalade detta år (se ovan).

Tabell 13 Helårsinkomst 1550-1565 i mark för underskrivare i Uppsala stift

U-skriv	50	54	55	56	57	59	60	61	62	63	65
Högsta	0	8	0	0	10	0	16	20	20	20	0
Lägsta	0	6	0	0	10	0	16	20	20	8	0
Antal	0	2	0	0	2	0	2	1	1	3	0
Median	0	7	0	0	10	0	16	20	20	12	0
Medel	0	7	0	0	10	0	16	20	20	13	0

Källa: KA, Kammarens löneregister 1550-65.

Endast elva underskrivare förekommer i löneregistren under hela perioden (se tabell 13). De tjänade i regel mindre eller lika mycket som en fogdetjänare och den maximala lönen under hela perioden uppgick till endast 20 mark.

Jämförelse

För att utröna om det förelåg några skillnader i lönesättning mellan de olika undersökningsområdena skall här göras en jämförelse. Enbart de år som förekommer samtidigt i de båda områdena har tagits med. Uppgifter från Hallenbergs avhandling *Kungen, fogdarna och riket*⁴⁸ som mestadels avser förhållanden i Östergötland kommer att användas och även slottsfogdars och deras folks löner kommer att studeras.

⁴⁸ Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, sid 299-306.

Tabell 14 Jämförelse mellan fogdelöner i Strängnäs & Västerås stift och Uppsala stift 1549/50-1565

F S&V st	49-50	54	55	56	57	60	61	62	63	65
Högsta	100	100	60	100	100	100	100	100	130	150
Lägsta	50	30	30	30	46	40	50	20	60	60
Antal	20	17	25	23	16	18	19	16	12	11
Median	60	60	50	60	60	60	60	60	100	100
Medel	60	54	50	57	60	60	73	74	90	105
F U st	50	54	55	56	57	60	61	62	63	65
Högsta	80	70	70	50	70	70	100	100	150	150
Lägsta	28	20	20	40	25	40	24	50	30	34
Antal	8	19	22	6	24	27	23	11	21	16
Median	55	50	50	50	50	60	60	60	70	100
Medel	54	46	48	48	52	57	60	71	74	86

Källa: KA, Kammarens löneregister 1549-1565.

Hallenberg skriver att från cirka 1530-talet hade fogdarna en lön på 40 mark penningar som betalades ut två gånger om året. Redan år 1549 var det en stor variation på fogdelöner. Flera hade fortfarande 40 mark, medan andra tjänade mer, en klosterfogde tjänade till exempel 75 ½ mark detta år. Mer ändå erhöll de fogdar som samtidigt gjorde tjänst som ryttare med sina karlar, de fick 120 mark och ytterligare till foder. Vid en studie av tabell 14 framgår att ingen fogde i Strängnäs och Västerås stift tjänade 40 mark, den lägsta lönen var 50 mark, ej heller erhöll någon mer än 100 mark. I Uppsala stift var lönerna något lägre men förutom laxfogden, som nämnts ovan, tjänade alla mellan 43 och 80 mark, underlaget är endast åtta personer och någon löneklass kan därför vara underrepresenterad. Medellönen var under hela undersökningsperioden högre i det förstnämnda området kan fastslås.

Lönedifferensen mellan olika fogdar kom att öka ytterligare enligt Hallenberg. I Östergötland hade fogdarna på Linköpings och Stegeborgs slott 100 mark i årslön 1555, medan häradsfogdarna fick nöja sig med hälften av detta eller mindre. Eftersom slotten inte ingår i tabell 14 överensstämmer medianlönen 50 mark detta år i de båda områdena med lönerna för häradsfogdarna i Östergötland. 1566, året efter den jämförande undersökningens slut, tjänade de flesta gårds- och häradsfogdar i Östergötland 50-60 mark om året medan de högst betalda fick 100 mark. Vid en jämförelse med tabell 6 som 1566 innehåller 13 fogdar på bergsbruk och vid gruvor kan bekräftas att dessa tillhörde de bäst betalda fogdarna. Som ytterligare jämförelse kan nämnas att fogdarna på Uppsala slott Nils Mörk och Lars Jespersson (Kruus) hade en lön på 100 mark 1550 respektive 1555. Fogdarna på Gripsholms respektive Örebro slott hade det sistnämnda året samma lön.

Tabell 15 Jämförelse mellan fogdetjänarens löner i Strängnäs & Västerås stift och Uppsala stift 1549/50-1565

Ftj S&V st 49-50	54	55	56	57	60	61	62	63	65	
Högsta	24	12	16	16	20	20	20	24	30	40
Lägsta	12	5	12	8	8	10	8	10	7	12
Antal	104	56	66	92	58	51	62	70	72	46
Median	16	10	16	16	16	16	20	20	20	20
Medel	18	10	16	16	16	17	18	18	19	22

Ftj U st	50	54	55	56	57	60	61	62	63	65
Högsta	16	16	0	0	20	20	18	20	20	24
Lägsta	16	8	0	0	5	8	6	8	8	12
Antal	25	57	0	0	86	123	103	51	93	40
Median	16	10	0	0	16	16	16	16	16	16
Medel	16	12	0	0	15	16	16	16	15	17

Källa: KA, Kammarrens löneregister 1549-1565.

Även fogdetjänarna i Strängnäs och Västerås stift var något mer välbetalda än sina kollegor i Uppsala. Medianlönen var lika fram till 1560 då den steg 4 mark i det förstnämnda området, medan den i det sistnämnda förblev oförändrad till periodens slut. Hallenberg skriver att de flesta av skyttarna eller småsvennerna hade en halvårslön på mellan 8 och 10 mark, det vill säga hälften eller mindre än vad en fogde hade. Det fanns de hovmän som hade upp till 30, 40 och t o m 60 mark i halvårslön, och de var oftast söner till adelsmän. Några sådana höga löner har inte påträffats, de högsta helårslönerna uppgick till 30 och 40 mark och inget tyder på att mottagarna var adliga. Fogdetjänarna vid slotten tjänade lika mycket som sina kollegor uti distrikten 16 till 20 mark.

Tabell 16 Jämförelse mellan skrivares löner i Strängnäs & Västerås stift och Uppsala stift 1549/50-1565

Skr S&V 49-50	54	55	56	57	60	61	62	63	65	
Högsta	40	30	26	30	40	60	100	100	90	120
Lägsta	20	16	16	18	20	20	25	10	30	30
Antal	25	17	22	23	18	16	16	17	14	12
Median	24	20	20	20	30	32	40	40	40	55
Medel	26	20	21	22	28	35	43	41	50	62
Skr U st	50	54	55	56	57	60	61	62	63	65
Högsta	35	35	0	30	40	46	60	50	100	150
Lägsta	16	8	0	20	8	20	16	25	16	16
Antal	7	22	0	6	24	28	22	11	21	14
Median	20	20	0	20	20	30	30	40	35	40
Medel	22	18	0	22	22	30	33	37	38	47

Källa: KA, Kammarrens löneregister 1549-1565.

Skrivarnas löner var överlag något högre i Strängnäs och Västerås stift, även om medianlönen flera år var lika och den högsta skrivarlönen utbetalades i Uppsala stift. Hallenberg skriver att fogdeskrivarna tjänade hälften så mycket som en fogde. Vid en jämförelse mellan skrivarnas och fogdarnas löner i ovanstående undersökning var skrivarnas medellöner cirka 40 % av fogdarnas till en början och först 1560 når de upp till hälften. På Stockholms slott fanns det 1554 femton skrivare och två underskrivare. En del var mycket specialiserade och kallades till exempel köks-, varu-, krut-, skepps- eller saltskrivare. Den bäst betalde slottsskrivaren tjänade 150 mark medan fatabursskrivaren⁴⁹ bara fick 12 mark. En ensam skrivare på Gripsholms slott hade en lön på 35 mark.

2.3.1 Sammanfattande diskussion rörande inkomster

Fogdarnas löner kunde variera mycket, men medianlönen var konstant mellan 50 och 60 mark fram till 1563, då den steg till 70 mark i Uppland och 100 mark i Strängnäs och Västerås stift. Varför steg den just detta år när det nordiska sjuårskriget⁵⁰ bröt ut? Var kungen tvungen att vara extra rädd om sina tjänare i en sådan situation eller orsakade kriget inflation? Det var säkert en kombination av båda, fogdarna behövdes i krigsorganisationen och de förväntades vara trogna kronan och var inte lätt utbytbara när krigsmaskinen rullat igång och behövde kompetenta medarbetare. Eftersom de flesta fogdar arbetade korta perioder och många bara hade engångsuppdrag gäller frågan om tjänstgöringstiden påverkade lönesättningen få fogdar. Efter att ha undersökt fogdarna med högst inkomster ovan, tyder inget på att så var fallet, fogdarna hade arbetat mellan två och sju år före toppnoteringen.

Lönespannet ökade också mot slutet av undersökningsperioden. Uppenbart fanns det en lönenorm men lönerna kunde avvika från den, om det berodde på distriktets storlek kommer att analyseras i nästa avsnitt. Ibland tycks det ha varit ett godtyckligt utdelande av ersättningar, som exempel kan nämnas att i bägge undersökningsområdena förekommer att några eller flera får en extraersättning. Hertig Erik gav exempelvis gruvfogdarna vid Sala gruva 3 mark vardera i extra lön i Västerås 1553.⁵¹ Tre fogdar skulle enligt kungens brev den 1 september 1554 ha 60 mark i lön⁵² och slutligen förbättrades lönen för en del 1566 eftersom ”tiden är dyr”⁵³. Tydligt var det bara dyrtider för några få utvalda.

⁴⁹ <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2004-04-24, kl 14.56, sökord fatbur (fatabur) = klädkammare eller förrådshus.

⁵⁰ Wallenstein, *Nordens historia i årtal*, sid 78.

⁵¹ Kammarrens löneregister Strängnäs & Västerås stift 1550-54, volym 6, bunt 5 (1553).

⁵² Kammarrens löneregister Strängnäs & Västerås stift 1555-60, volym 7, bunt 1 (1555).

⁵³ Kammarrens löneregister Västerås stift 1562-66, volym 9, bunt 10 (1565).

Fogdetjänarnas medianlöner var konstant 16 mark hela undersökningsperioden 1550-1565 i Uppland, men undantag av lönesänkningen 1554. I Strängnäs och Västerås stift ökade medianlönen med 25 % 1561 och höll sig på 20 mark även 1566 då det var dyrtider. Först 1568 var medianlönen höjd till 24 mark. Vid en jämförelse mellan fogdarnas och fogdetjänarnas löneutveckling framgår att från att ha haft omkring en tredjedel av fogdens lön i början av perioden sjunker andelen till cirka 20 % i slutet. Om detta beror på tillgång och efterfrågan eller andra skäl kan inte källmaterialet besvara, men det är uppenbart att många tilläts lämna sina tjänster vilket tyder på att tillgången av presumtiva fogdetjänare var god. Det kan också tolkas som att yrkets status hade sjunkit.

Skrivarnas medianlöner låg nästan konstant på 20 mark i de båda områdena i början av undersökningsperioden. 1557 steg medianlönen med 50 % i Strängnäs och Västerås stift medan det dröjde till året efter i Uppland. Låg sedan runt 30 mark under två år i båda distrikten för att uppnå 40 mark 1561 respektive 1562. I skrivarnas fall skedde det en löneutjämning över tiden jämfört med fogdarnas löner. I början av perioden fick de bara cirka 40 % av fogdelönen medan deras inkomst mot slutet av perioden uppgick till hälften. Skrivarlönerna var i stort sett lika även om lönespannet mellan den högsta och lägsta lönen steg markant, med skrivare som tjänade både 16 och 150 mark. Lönespannet bland skrivare var mycket större än bland fogdar vid slutet av undersökningsperioden. Det var fullt möjligt att tjäna mer som skrivare än som fogde, även om detta inte gällde i samma fögderi, och det tyder på att skrivaryrket hade uppvärderats.

2.4 Storlek på distrikt

För att se om storleken på distrikten hade någon betydelse för lönesättningen har jag valt att göra en begränsad undersökning av lönelistan för 1557 i Västerås stift⁵⁴. De uppgifter som finns är antal personer anställda och totallönen som kommer att jämföras mellan flera fögderier och kopplas till fogdens och skrivarens löner samt fogdetjänarnas medellöner (se tabell 17). Antalet fogdetjänare kommer också att undersökas för att utreda om det hade någon betydelse för fogdarnas och skrivarnas löner.

⁵⁴ Kammarens löneregister Västerås stift 1553-61 volym 8, bunt 4 (1557).

Tabell 17 Antal personer anställda och total lönesumma i mark kopplat till individuella löner

Ant pers	3	4	4	5	6	8	9	11	39	40	41	42	61	64	70	90	92
Fogdar	⁵⁵ 50	50	60	60	60	60	60	50	60	60	100	50	60	60	46	60	60
Skrivare	20	20	20	20	24	22	20	36	40	30	30	35	30	30	35	30	24
Fogdetj	16	13	16	16	16	16	16	16	18	17	19	20	17	16	0	18	16
Lönes:a	86	96	112	120	148	178	166	224	533	639	520	798,5	1145	690	711	1822	869
Ant ftj	1	2	2	3	4	6	5	8	4	2	6	1	3	1	0	3	8
Ant uskr	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	1
Ant uf	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1	0	1	1
Övriga	0	0	0	0	0	0	2	1	33	35	32	39	55	59	67	84	80

Källa: KA, Kammarens löneregister Västerås stift 1553-61 vol 8, bunt 4 (1557).

Fögderier med 3-11 anställda avser ridfogdarna och övriga avser gårdsfogdarna. Ridfogdarna tjänade alla mellan 50 och 60 mark och det fanns ingen statistiskt samband mellan vare sig den totala lönesumman, antal personal i distriktet eller antalet fogdetjänare. Gårdsfogdarna hade en något mer varierad lön, även om de flesta hade 60 mark i lön låg variationen mellan 46 och 100 mark. Även här framgår det tydligt av tabellen att det inte fanns något statistiskt samband mellan variablerna lön och antal anställda eller total lönesumma. Skrivarnas lön var något mer varierande, bland ridfogdarnas skrivare fanns det fyra olika lönenivåer även om de flesta erhöll 20 mark, fanns det utrymme för topplönen 36 mark i det fögderi med flest anställda. Gårdsskrivarna hade i genomsnitt en högre lön än ridfogdarnas skrivare, de flesta tjänade 30 mark. Ridfogdarnas fogdetjänares löner var konstant 16 mark (undantaget en fogdetjänare i andra kolumnen som tjänade 10 mark), medan gårdsfogdarnas karlar kunde tjäna något mer.

2.4.1 Sammanfattande diskussion rörande storlek på distrikt

Det har konstaterats att storlek på distrikt vare sig det gällde antal anställda, totallönens storlek eller antal fogdetjänare har något statistiskt samband med fogdarnas och skrivarnas löner eller fogdetjänarnas medellöner, ej heller förekomst av underskrivare eller underfogdar. Ridfogdarna har alla haft en lön på mellan 50 och 60 mark och tänkbart är att lönen kan ha haft något samband med ytan av fögderiet, men någon sådan undersökning har inte företagits. Gårdsfogdarna hade ett större lönespann än ridfogdarna och kan ha fått sin ersättning efter gårdens storlek, areal eller dylikt. Det som talar emot att ytan eller arealen skulle ha betydelse för lönesättningen är att en stor areal rimligtvis kräver mer personal än en liten areal. Det kan alltså röra sig om godtycklig lönesättning eller att vissa fögderier bidrog med extra viktiga

⁵⁵ Denne fogdes lön är hämtat från lönelistan 1556, då han bara anges vara död i 1557-års lista. Totalsumman har justerats med 50 mark.

produkter eller inkomster till kronan och fogdarna därför belönades extra. Exempelvis finns välbetalda fogdar på Österby bruk, som grundats för att tillgodogöra sig järnmalmen från Dannemora gruva, som Gustav I var delägare i,⁵⁶ och på Svartsjö där vasarna tyckte om att vistas⁵⁷.

3. SAMMANFATTNING OCH AVSLUTANDE DISKUSSION

Det övergripande syftet med uppsatsen var att försöka kartlägga gruppen fogdar, skrivare och fogdetjänare och deras tjänstgöring i tid och rum. Fyra olika delundersökningar genomfördes för att karaktärisera gruppens olika karriärvägar, geografiska rörlighet, tjänstgöringstid och löner. Försök att kontrollera om tjänstemännen hade någon lokal förankring från början har också gjorts, men inga enskilda personer förutom några adelsmän har återfunnits i personhistorisk litteratur. För att kunna besvara frågan mer utförligt hade tidskrävande studier av jordböcker och mantalslängder behövt företas. Av de uppländska tjänstemännens tillnamn, som Dalkarl, Smålänning, Västgöte, Östgöte, Jute (om jyllänningar eller danskar), Holst (om holsteinare eller tyskar) kan man sluta sig till att det utsocknes inslaget i fögderierna var betydande. Kiusmaa anger att endast en tredjedel eller femtedel av tjänstestaben i Finland var lokalanställda.⁵⁸

Tidigare forskning kring fogdarna, som funnit att dessas karriärer var kortvariga, har kunnat bekräftas. Vad som emellertid är nytt och som framkommit i denna uppsats är att även fogdens närmaste medarbetares karriärer var minst lika kortvariga och helt oberoende av fogdens. Teorin att medarbetarna följde med fogden vid en flytt kan också vederläggas, dels för att det flesta fogdar bara fick ett uppdrag under sin livstid och dels har studier av lönelistorna visat att den nye fogden oftast övertog befintlig personal eller skaffade helt ny. Det har visats att det vanligaste skälet till att en fogdetjänare slutade sin tjänstgöring var att han fick tillstånd att göra det, inte att han bytte arbetsplats eller arbetsuppgifter, det näst vanligaste skälet var att han avgick med döden, vilket tyder på att även denna tjänst ofta var av engångskaraktär. Under Gustav I:s tid fanns det inte någon reell åtskillnad mellan den civila och militära förvaltningen, vilket medförde att fogdarna kunde beordras att skyndsamt utrusta ryttere och bege sig tillsammans med dem till någon krigshärd.⁵⁹ Fogdarna utrustade

⁵⁶ Almquist, *Den civila lokalförvaltningen*, band I, sidan 210.

⁵⁷ http://www.sfv.se/cms/sfv/vara_fastigheter/sverige/ab_stockholms_lan/slott/Svartsjo_slott.html, 2004-04-23, kl 15.18. Obs! att i uppsatsen räknas Svartsjö inte som ett slott, kallades Svartsjö hus eller gård.

⁵⁸ Kiusmaa, *Suomen yleis- ja paikallishallinnon toimet*, sid 619-20, punkt VI 1-2.

⁵⁹ Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket*, sid 195f.

då oftast sina fogdekarlar, vilket skedde 1555 då flera fogdar och fogdekarlar begav sig till Finland och det ryska tvåårskriget.⁶⁰ Med tanke på den stora dödligheten vid krig, både på grund av sjukdom och direkta strider, är det uppenbart att en fogdetjänares karriär kunde bli kortvarig.

Sveriges lokalförvaltning var under uppbyggnad och den var först under 1600-talet utbyggd på central och lokal nivå.⁶¹ Det innebar att byråkratiseringen var i sin linda och omfattande regelverk saknades. Det fanns en fogdeinstruktion från 1563 där det stadgades hur redovisningen av skatter skulle gå till⁶², men regler för rekrytering av nya tjänstemän fanns inte, även om Gustav I gärna såg att män med militär utbildning blev fogdar. Något mönster vid tillsättning av de olika tjänsterna har inte funnits, en viss internrekrytering förekom och det fanns möjlighet att avancera från både fogdetjänare, underfogde och skrivare till fogde även om det inte var vanligt förekommande. Noteras kan att det inte var de sämst betalda skrivarna som blev fogdar, exempelvis var David Persson, som blev fogde i Tierps härad 1563, två år tidigare den skrivare som tjänade mest i Uppland. Kanske berodde tillsättningen av välbetalda skrivare som fogdar på att de besatt särskilda kvalifikationer som gjorde dem lämpliga för sysslan.

Lönerna i Uppland var något lägre än i Strängsnäs och Västerås stift. Det är intressant att det mest centrala landskapet hade de lägsta lönerna. En förklaring kan vara att det var lättare att få tag i villiga kungatjänare där. Möjligen var den politiska kontrollen svagare ju längre bort från Stockholm fögderiet låg, och därför angelägnare att belöna tjänarna i periferin. Lönerna kan ses som ett mått på hierarki och status inom förvaltningen. Det fanns en tydlig skiktning i fyra grupper: fogde, skrivare, underfogdar och underskrivare/fogdetjänare. Denna hierarki tycks vara relativt konstant. I båda undersökningsområdena har lönespannet mellan skrivare och fogde minskat. Skrivarlönen uppgick i början av perioden till en tredjedel av fogdelönen, medan den i slutet av perioden var ungefär hälften. Detta tyder på en statushöjning av skrivaryrket, det var mot slutet av perioden möjligt för en skrivare att tjäna lika mycket eller mer än en fogde, dock ej i samma fögderi. Fogdetjänarnas löner halkade dock efter och kan tolkas som oförändrad status eller sänkt status i förhållande till fogdar och skrivare.

⁶⁰ Kammarens löneregister Uppsala stift 1549-60, volym 3, bunt 11 (1555).

⁶¹ Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd*, sidan 2.

⁶² Österberg, *Gränsbygd under krig*, sidan 227.

Konstaterats har att skillnaderna mellan de högsta och minsta fogdelönerna var stora. I vissa för landet, eller regenten, viktiga eller inkomstbringande fögderier har inkomsten varit hög vilket kan förklaras med att det här var särskilt viktigt att ge fogden ett incitament att utföra ett gott arbete. Fogdarna utsattes visserligen för kontroll, för att de inte skulle försumma uppbörden, men det fanns möjligheter för fogden att tillsammans med lokala makthavare påverka uppbördens storlek som Österberg skriver i *Gränsbygd under krig*⁶³, så en hög lön påverkade säkert fogdens lojalitet mot kronan positivt.

⁶³ Österberg, *Gränsbygd under krig*, sid 242.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

RIKSARKIVET, STOCKHOLM (RA)

Kammararkivet (KA)

Strödda räkenskaper till och med 1630

Kammarens löneregister volym 3-10, 13-15

Tryckta källor

Almquist, Johan Axel, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630* (Stockholm 1917-23).

Internetmaterial

<http://spraakdata.gu.se>, 2004.

<http://www.sfv.se>, 2004.

Litteratur

Almquist, Johan Axel, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630* (Stockholm 1917-23).

Andersson, Kent & Anderö, Henrik, *Ordbok för släktforskare* (Västerås 1997).

Frohnert, Pär, *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719-1775* (Lund 1993).

Hallenberg, Mats, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid* (Stockholm/Stehag 2001).

Jarrick, Arne & Josephson, Olle, *Från tanke till text* (Lund 1996).

Kjeldstadli, Knut, *Det förflutna är inte vad det en gång var* (Lund 1998).

Nationalencyklopedin Multimedia 2000 CD-ROM (Malmö 2000).

Lennersand, Marie, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680-1730* (Uppsala 1999).

Skogsjö, Håkan, "Så stavar du namnen. Släktforskarnas namnlista", i Skogsjö, Håkan (red), *Släktforskarnas årsbok 1995* (Stockholm 1995).

Svenska ortnamn 1999 CD-ROM (Stockholm 1999).

Svenskt Biografiskt Lexikon (SBL), band 1-31 CD-ROM (Stockholm 2004).

Wallensteen, Ivar, *Nordens historia i årtal. Från 793 till vår tid* (Stockholm 1995).

Österberg, Eva, *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget* (Lund 1971).

Österberg, Eva, ”Sega gubbar? Den skiftande offentligheten och bönder i rätten under tre hundra år” i Tornbjør, Charlotte (red), *Rätten, en festskrift till Bengt Ankarloo* (Lund 2000).

Bilaga 1

Fögderier i Uppland (från Almquist)

- 1 Stockholms slott
- 2 Stockholms slott
- 3 Skällnora gård
- 4 Sollentuna och Vallentuna härad
- 5 Seminghundra härad samt Åkers, Ryds och Danderyds skeppslag
- 6 Svartsjö län (Färentuna och Bro härad)
- 7 Svartsjö hus
- 8 Väntholmens gård
- 9 Stäkets ladugård
- 10 Drottningholms gård och län
- 11 Trögds härad
- 12 Åsunda härad
- 13 Ekholmens gård
- 14 Ekolsunds gård
- 15 Håbo härad
- 16 Ärlinghundra härad
- 17 Vänngarns gård
- 18 Lagunda och Hagunda härad
- 19 Arnö gård
- 20 Uppsala län
- 21 Uppsala slott
- 22 Uppsala byggnad
- 23 Hallkveds gård
- 24 Rasbo härad
- 25 Norunda härad
- 26 Tierps härad
- 27 Örby hus
- 28 Älvkarleby och Tensmyra fiskeri
- 29 Forsmarks och Lövsta bruk
- 30 Olands härad
- 31 Österby bruk
- 32 Nordinghundra härad och Berga gård
- 33 Frösåkers härad
- 34 Hökhuvuds gård
- 35 Lång- och Sjuhundra härad
- 36 Lyhundra härad
- 37 Vaddö m fl skeppslag
- 38 Södertörn (Svartlösa och Sotholms härad)
- 39 Värmdö skeppslag
- 40 Tynningö och Tuna gårdar
- 41 Nacka bruk
- 42 Häringe gård
- 43 Arv och eget i Ekholmens landbodistrikt
- 44 Arv och eget i Ekolsunds landbodistrikt
- 45 Arv och eget i Örbyhus
- 46 Arv och eget i Roslagen
- 47 Arv och eget i Södertörn
- 48 Hertig Karls arvgods
- 49 Benhammargods
- 50 Hertig Johan dy:s arvgods under Örbyhus
- 51 Hertig Johan dy:s arvgods under Ekolsund
- 52 Hertig Johan dy:s arvgods under Häringe
- 53 Sankt Eriks landbor
- 54 Roslagens biskopsfögderi
- 55 Uppsala läns biskopsfögderi
- 56 Uppsala läns kykolandbor
- 57 Tiondeuppbörden